

Mato K. Jelušić

A SZOCIOLÓGUSOK ÉS A SZOCIOLÓGIA MINIMALIZMUSA

(A jugoszláv szociológusok IX. tudományos ülése, melynek témája: A szociológia a jugoszláv szocialista öngazgatású társadalomban — Az eddig elért eredmények, a jelenlegi dilemmák és a távlatok)

Vannak események, melyek kapcsán érdemesebb az illető esemény légköréről, mint tartalmáról beszélni. Ez különösen akkor nyilvánvaló, ha ez a tartalom jelentéktelen, ha lényegesen a várakozások alatt marad, illetve ha egyáltalán nem is létezik. Ilyenkor aztán természetesnek tűnik, ha feltesszük a kérdést: miért van ez így, mint most, amikor még élénken él bennünk a csalódás, amit a jugoszláv szociológusok 1981. október 26—27-én Belgrádban megtartott IX. tudományos ülése keltett. A szociológusnak „joga van” csalódottnak éreznie magát, de „nincs joga” érzelmeire alapozni a magyarázás és az értékelés kritériumát. Éppen ezért megkíséreltem minél objektívabban ismertetni e tudományos ülés két kínos napját. De menjünk sorjában!

Bizonyos információk szerint, melyek nem tekinthetők üres szóbeszédnek (lásd I. Kuvačić: Honnan ez a letargia a társadalomtudományok terén? Kulturni radnik Zágráb, 1980/6.), a IX. tudományos ülésnek kongresszusnak kellett volna lennie!? Szociológiánk néhány pionírja öntudatának és mértéktartásának köszönhető, hogy ezt az irreális ötletet elvetették. Mert egy kongresszus köztársasági és országos szintű előkészületeket igényel, melyekre ebben a pillanatban a legkevésbé sem voltak kedvező feltételek: például a szakosztályok munkájának újraélesztése, továbbá „ami a leglényegesebb, egy kongresszust eredményesen csak olyan emberek tudnak megszervezni és levezetni, akik képesek a tudományág fejlődésével való személyes azonosulásra” (uo., 50. oldal). Ilyen megalomániás kezdeményezés csak azoktól eredhetett, akiket nem érdekel a szociológia sorsa, az úgynevezett „útitársaktól”, akiknek motívumai a tudományos munkától és annak tekintélyétől idegenek.

„Megszervezték” tehát az ülést, ami egyúttal évi közgyűlés is lett, és amely — jóllehet nem kongresszus — nem cáfolta meg Kuvačić borongós sejtelmét. Először: azonnal beigazolódott, hogy az „útitársakat” nem foglalkoztatják a szakmai kérdések. Másodszor: megerősítésre vár még, hogy „a manifesztáció révén jó pontokat szerezzenek maguknak,

melyek előbbre segítik őket a politikai karrier útján”. Ez az állapot egyébként meglepően adekvát módon szemlélteti a jugoszláv szociológia helyzetét a hetvenes években, amit a résztvevők közül sokan a szociológia *politizálódásának*, vagy jóval érthetőbben: *destrukciónak* neveztek. Az első pillantásra talán kétségek is merülhetnek fel bennünk, mivel szemünk előtt lebegnek a JKSZ programjában megfogalmazott álláspontok, melyek egyértelműen kimondják a tudomány autonómiáját, sőt olyan természetű tudományos megismerést sürgetnek, amely átfogó társadalmi-politikai tevékenység alapjává válhat: „... a tudomány önmagá bírója, az objektív igazság döntő kritériuma pedig a társadalomtudományok terén csak az a tény lehet, hogy az eredmények megfelelnek-e a valóságnak vagy sem, amit végső soron magában a tudományos gyakorlatban ellenőriznek.” (kiemelés: M. J.)

A jugoszláv szociológusok tudományos ülését tehát „nagy erőfeszítések előzték meg, melyek arra irányultak, hogy megtartására megfelelő termet találjanak” Belgrádban. Ezek azonban csak a kezdeti problémák. Az ülés lebonyolítására biztosított helyiséget, az Egyetemista Művelődési Központ impresszív termét bármely pillanatban elvehették „más célra”, ezért a szervezők azzal a gondolattal foglalkoztak, hogy az ülést egy napba sűrítsék!?

A nyilvánosság tájékoztatását — beleértve a szakmai közvéleményét is — úgy oldották meg, hogy a *Sociologijában*, úgyszólván az utolsó pillanatban, közöltek egyes beszámolókat, a később beérkezetteket pedig sokszorosítva, a szükségesnél kevesebb példányban adták közre. Ez az adat abból a szempontból is jelentős, hogy a résztvevőknek szándékukban állt felkészülni a vitára, így viszont a tudományos ülés beszélgetések, dialógusok, kritikai értékelések nélkül folyt le; furcsa monológok követték egymást (a *Sociologijában* közölt és a sokszorosítva közreadott szövegeiket magyarázták át a szerzők), úgy, hogy az ülés tartalmáról a Jugoszláv Szociológusok Egyesülete folyóirata alapján beszélhetünk (1981. 3—4. szám. A további idézetek ebből a kettős számból valók.) Ez az oka annak, hogy ilyen hosszan időztünk az ülést kísérő — természetüknél fogva egyébként lényegtelen — körülmények leírásán.

És mindezek után, anélkül, hogy a napirendet (ami „valahol elkallódott”) felolvasták volna, a fényesen kivilágított, félig üres teremben, úgyszólván pissenés nélkül kezdődött meg a jugoszláv szociológusok IX. tudományos ülése, amire csaknem tíz évet kellett várni.

*

A *Sociologijának* már az első oldala dilemmákat kelt az olvasóban. Számomra ezek jelentőségeknek tűnnek, ezért is jeleztem, hogy részletesebben szeretném kifejteni őket.

A kettős számot teljes egészében „ennek az alkalomnak” — a tudományos ülésnek — szentelték. A tudományos ülés formális értelemben is felfogható: mint a tudománnyal foglalkozók ülése, de egy minőségileg

más, és véleményem szerint helyesebb értelmezésben is: olyan ülésként, melyen a tudománnyal foglalkozók olyan dialógust kezdeményeznek, ami magában foglalja a tudományosság minden ismervét. Az ülés témája elég provokatív és egyúttal eléggé ihlető erejű is volt ahhoz, hogy megfelelő teret biztosítson az utóbbi értelmezésben vett kibontakozáshoz. A téma legalább három általános problémát tartalmaz:

a) a szociológia *ma*, a mi társadalmi feltételeink közepette, jellegzetességei, társadalmi státusa, hatása . . .

b) a szociológia *lehetőségei* nálunk, és

c) a szociológiai gondolat *összegezése* ezen időszakban.

Bizonyára vannak más lényeges problémák is, melyek az adott témából vezethetők le, de mindez kevés volt ahhoz, hogy megmozdítsa a szociológusok fásult tömegét. A tudományos ülés tudományos fokozattal rendelkező emberek összejövele volt — és semmi több.

A másik dilemma akkor vetődik fel, amikor egybevetjük a téma hivatalos alcímét, a „szerkesztőségi megjegyzésben” közölttel: *kutatási irányai, jelenlegi dilemmái és távlatai*. Az alcímet úgy értelmezem, mint a résztvevők pontosabb eligazításául szánt útmutatást, ami hozzásegíti őket, hogy felesleges tépelődés és tétovázás nélkül jussanak el az elképzelt célhoz. Ezért is szembetűnő az említett eltérés, aminek talán nem is kell túlon túl nagy jelentőséget tulajdonítani, de mégis nyilvánvaló; számomra megmagyarázhatatlan, kiváltképp egy ilyen komoly összejövetel esetében, amitől olyan sokat vártak.

Függetlenül ezektől a homályos megfogalmazásoktól, már a folyóiratban közölt munkák elemzését megelőzően is az a következtetés vonható le, hogy tartalmuk az esetek többségében messze jár attól, hogy választ adjon a téma által felvetett kérdésre — A szociológia a jugoszláv szocialista öngazgatású társadalomban. Más szóval: meggyőződésem, hogy az ülés ezt a közvetlen célját sem érte el.

Ez szükségszerű és várható is volt, tekintettel arra, hogy amennyiben a szociológiai gondolkodás a jugoszláv szociológiáról (a szociológia szociológiája) *válságban van*, akkor válságban kell lennie a gondolkodás tárgyának is. Ennek ellenkezője a szociológia válságának túlhaladását jelentené. Ebben az esetben az előző, egyértelmű állítás, miszerint a jugoszláv szociológia minősége esik, nem volna pontos. Ez az eset pedig nem áll.

*

Azon munkák kiválasztásánál, melyeket érdemesnek tartok legalább alapvető mondanivalójuk ismertetése útján bemutatni, az az elv vezérelt, hogy milyen mértékben jelentősek és jellemzőek a tárgyalt problematika területét illetően. Három ilyen egységet különítettem el:

a) Azók az értekezések, melyek a mai jugoszláv szociológia helyzetével, az okokkal és következményekkel, valamint a megoldási lehetőségekkel foglalkoznak. Ezekre még részletesebben visszatérek, mert érintik mindazokat a kulcsproblémákat, melyek összefügnek a szociológia

társadalmi státusával és szerepével. Ez a választás nem azt jelenti, hogy lebecsülöm a többi munka minőségét — az ilyesmi egyébként is kivihetetlen, mivel a válogatás eleve kizárja az összehasonlítás lehetőségét. (Ilyen szövegek például R. Lukić: Szociológiánk feladatairól, R. Šupek: Hogyan szabadulhatunk meg a szakmai minimalizmustól, V. Rus: A jugoszláv szociológia a politizálódás és a szocializálódás között, című munkája).

b) Azok a munkák, amelyek jobbra az elmélet felől közelítik meg társadalmunk jelentős problémáit, és a feltétlenül szükségesnek mutatkozó kiegészítésekkel az alap kutatások irányelveként használhatók. (Például S. Bolčić: Intézményes változások és Jugoszlávia háború utáni társadalmi fejlődése, J. Županov: A hatalmi szerkezet megváltoztatásának alternatív stratégiája a munkaszervezetben.)

c) Azok a munkák, melyek teljes egészükben vagy részben kutatásokon alapulnak (R. Petrović: A házasság, a család és a halandóság, S. Livada: Falvaink nyílt kérdései, G. Kačanski és V. Bujanja: A szociológusokról és a szociológiáról a szociális védelemben.)

*

A) Szerzőink egyetértenek abban, hogy a szociológia a hatvanas évek kezdeti „fellendülése” után nagyjából 1972-től kezdődően, fejlődésében megrekedt. Jóllehet más-más megközelítésben, különböző tényezőkre visszavezelve, feltárulnak annak a válságállapotnak az előidézői. Ebben a tekintetben sincs lényeges eltérés az egyes szerzők között.

R. Lukić az okokat három csoportba sorolja: személyi, szervezeti és társadalmi.

Az első csoport a „nemzedékváltásban” nyilvánul meg, ami a fejlődés bizonyos megrekedésével járt — „mintha mindent előről kellett volna kezdeni” (190. oldal).

A szervezési okok jelentősebbek és összefüggnek a társadalmiakkal. Lukić elsősorban arra gondol, hogy alábbhagyott a szakegyesületek, kiváltképp a Jugoszláv Szociológusok Egyesülete munkája, továbbá hogy megváltozott a szociológusok munkájának jellege azokban az intézményekben, ahol alkalmazásban vannak: a munkahelyi feladatok mind ritkábban függenek össze a tudományos munkával. A nemzetközi együttműködés úgyszintén csökkent.

A legfontosabb oksági tényező mégis a társadalom. „A szociológia bizonyos mértékig ‚gyanús’ tudománnyá válik, a társadalmi helyzet tudatos, az uralkodó nézetek szerint igazolatlan bírálása miatt... Az ideológiai viták mindinkább háttérbe szorítják a tényleges tudományos vitákat, és olyan klíma alakul ki, amely nem ösztönzi eléggé a szívvel-lélekkel végzett munkát” (192. oldal).

Nyilvánvaló, hogy a szociológia-társadalom illetően való oksági-okozati viszonya a szociológia-politika, politikai ideológia-hatalom viszonyán keresztül specifikálható és tekinthető át.

Ilyen viszonytal találkozunk R. Supek elképzelésében is, melynek eredménye a *szociológia és a szociológusok heteronómiája*, az „idegen értelem, vagyis az értelmetlen szolgálása”. Ez a bürokratikus gyakorlat természetesen velejárója és legdrasztikusabb formában a „tudományos minimalizmusban” nyilvánul meg. Konkrétan ez azt jelenti, hogy a szociológus munkájával privatizálódik, részben önmagának tartja meg, és csak a fennmaradt részt — ami *megfelel* a fennálló társadalmi szabványoknak — adja át *értékelésre a társadalomnak*. A bürokratikus viszony a tudományos munka iránt abban nyilvánul meg, hogy „alkalmatlan arra, hogy felfigyeljen a társadalmi fejlődés alapvető problémáira és a tudomány szerepére e problémák megoldásában”, vagyis a bürokrata a szociológiai ismeretekben nem látja a társadalmi fejlődés stratégiájának lényeges elemét. (Lásd: Z. Mlinar, 289. oldal) Ez a helyzet tragikus kimenetelű a szociológiára nézve, mivel az elmélet és a kutatás termékeny párbeszéde jut válságba, „mert a kutató intézményeket a rutin jellegű, sekélyes kutatások kegyelemkenyerére kényszeríti — a havi keresetet biztosítandó —, a teoretikusokat pedig gyakorta „politikailag gyanúsaknak” tekinti”. (R. Supek, 202. oldal)

A Jugoszláv Szociológusok Egyesülete sem tehette túl magát a bürokratikus intervenciókon. A kötelező „köztársasági kulcs” folytán „megfelelő tekintéllyel nem rendelkező egyének” vezették. „Emellett meghonosodott a delegálás gyakorlata, ezáltal elkerülhetők az összes szociológusokat egybegyűjtő ülések. Delegátusokra szűkíteni a munkát, azt jelenti, hogy kizárjuk a szakmai közvéleményt és tétlenségre kényszerítjük a tagságot.” (210. oldal) Ennek következménye a legjobb szociológusok privatizálódása!

Mégis, ha választani kellene, a tudományos minimalizálásnak ez a formája elfogadhatóbb, mint a *politizálódott szociológia*, amiről V. Rus ír. Az ő munkája minden bizonnyal azért emelkedik ki, hogy arról a társadalmi folyamatról beszél, a szociológia politizálódásáról az utóbbi évtizedben, ami a szociológia destruálódásához vezet, eltűnéséhez a társadalmi színterről. Ennek ellentétes folyamata a *szociológia professzionizálása* volna, autonóm tudományként való azonosulása, mely szakmai jelentősége révén adekvát társadalmi erőt teremt. Ez volt a helyzet, a szerző véleménye szerint Jugoszláviában a hatvanas években. *Konfliktusra* akkor került sor, amikor a szociológia és a politika *ellentétes igényei* találkoztak: „... a szociológia részéről mind kifejezettebb szükséglet nyilvánult meg a szociológiai tevékenységek intézményesítése iránt, a politika részéről pedig a társadalmi hatalom ellenőrzésére való törekvés, mely hatalom az aktualizált professzionális tudásból ered.” (221. oldal) Nyilvánvaló, hogy a politika toleranciaszintje a szociológia növekvő társadalmi hatalmát illetően meglehetősen alacsony volt.

Ennek okát V. Rus a szociológia, valamint a politika fejlődésében látja, mert az *összeütközés általános* a szociológusok csoportja és a politikusok csoportja között. Az ilyen indítékú elmélkedés a jugoszláv szo-

ciológia és ennek válsága azonosításához vezetett volna a szociológusok csoportjával és sorsával.

Az idézett szerzők különbözőképpen hangsúlyozzák azokat a tényezőket, melyek lehetővé tennék a válsághelyzet feloldását.

R. Lukic a szociológián belüli komoly átértékelést és változásokat javasol. Elsősorban az elméleti-metodológiai problémákra gondol, továbbá a kutatások tárgyára, aminek társadalmi rendszerünk lényegi értékeire és problémáira, ezek objektív értékelésére, illetve progresszív túlhaladásukra kellene irányulnia. Úgy tűnik azonban, hogy ezt az elkerülhetetlen változást a társadalom, különösképpen pedig a politika szociológia iránti viszonyulásának megváltoztatásával *kell megelőzni*. Csak akkor lesznek meg a reális lehetőségei annak, hogy a szociológia megfontoltan redigálhassa a maga elméleti-metodológiai premisszáit.

Azért tűnik számomra megfelelőbbnek V. Rus elképzelése „a szociológia szocializálásáról”, mert a szociológia megfelelő távolságot tarthat a politikával szemben, nélkülözhetetlen sajátosságot szerezhet. Ez a folyamat a „kollegiális” és „klientális” ellenőrzésen keresztül, szervezeten és felelősen, az érdekközösségek útján mehet végbe. Az idézett elképzelést feltétlenül tovább kell fejleszteni, de bizonyos, hogy a hivatás szocializálása összeegyeztethetetlen a megnyilvánuló korporativista törekvésekkel (az ipari elittel vagy a politikával való szövetségés).

Jóllehet ezeknek a munkáknak a célzata világos, fel kell hívni a figyelmet néhány szükséges további magyarázatra, melyek befolyásolhatják szociológiánk válságának megértését:

a) Egyik munka szerzője sem fejt ki maradéktalanul, mit ért „a szociológiának a hatvanas években végbement fellendülése” alatt. Érdeemes volna rendszerezett formában rámutatni azokra a minőségi jellemzőkre, melyek — mai szemmel nézve — irigylésre méltó társadalmi hatalmat biztosítottak neki. Vajon ezeket a minőségi értékeket a későbbi lefokozáshoz viszonyítva becsüljük fel, vagy a szociológia önmagától való értékeire gondolunk?

A dolog bonyolultabbá válik, ha belátjuk azt a *lényeges* feladatot, amelyet Lukic állít a szociológusok elé: „A legfontosabb, hogy a szociológusok *tudatában legyenek* alapvető feladataiknak *tudományos tekintetben*, hogy tudományosan *kezdjék* vizsgálni azokat a *kérdéseket*, melyek ma a *legfontosabbak*.” (194. oldal) Az a kérdés, és ebben a szociológusok véleménye meglehetősen megoszlik, vajon a mi „rég” szociológiánknak sikerült-e felismernie a „legfontosabb” feladatokat, és miként oldotta meg azokat. Ebből az idézetből nem következnek határozott válaszok, jóllehet a feladat teljesítése valóban elengedhetlenül előfeltétele az érvényesülő szociológiának és egyáltalán: a szociológiának.

b) Az idézett szövegösszefüggésen belül feltétlenül lényegesen több figyelmet kell szentelni a szociológiára jellemző elméleti-metodológiai kérdéseknek. Tudományunk válsága minden bizonnyal alkotó tényezőire is kiterjed.

B) Az idézett egységből való munkák legalább két okból nagy jelentőségűek:

Először: olyan munka megteremtésének kísérlete ez, amely a tudományos kutatások váza lehetne, amelyben az elméleti részt fokozatosan, műveleti úton követné a tapasztalati, mindazokkal az igényekkel, amelyek a későbbiekből következnek. A két munka közül egyik sem mutat kerek egészet, de az a véleményem, hogy erre szükség van. Az egyik munka jobbra elméleti síkon mozog, a másik több tapasztalati anyagot tartalmaz.

Másodszor: mindkét szöveg szerzője a kutatás, a társadalmi fejlődés, a hatalmi struktúra megváltoztatása stratégiájának olyan problémáját választotta, mely kulcsfontosságú társadalmi rendszerünk tudományos értelmezésében. Illetve: mint S. Bolčić megjegyzi, olyan felismerések felé kell közeledni, amelyek szilárd alapul szolgálnak a jugoszláv társadalmi viszonyok domináns típusának értékeléséhez, amelyek alapján tudományosan értékelhető társadalmunk „fejlődési logikája” (287. oldal). Ez is megerősíti azt a véleményemet, hogy J. Županov munkája rendkívül indikatív szocialista öngazgatásunk felbecsüléséhez, és ugyanakkor megfelel a további kutatásoknak is, nemcsak a problémával kapcsolatban. Mindenesetre: ilyen átfogó kezdeményezések fejlettebb elméleti-metodológiai alapot feltételeznek, olyant, ami lehetővé teszi a megbízható, pontos empirikus megfigyeléseket és magyarázatokat.

C) Kutatómunkánkat számos probléma kíséri. Néha magából a tudományból erednek, de gyakran idegenek tőle, rákényszerítettek. Egyébként az ilyen munkák száma is csökken. Éppen ezért a kutatómunka sorsa és jellege tipikusan tükrözi szociológiánk helyzetét.

A kutatómunka szinte szabályszerűen „megrendelt munka”, így legjobban ki van téve a politizálódásnak, már létrejöttében, és ugyanígy a további „társadalmi” értékelésekben is. Ezért van az, hogy gyakorta problematikus mind a kapott eredmények, mind pedig azok interpretálása tekintetében.

A módszertani megoldások is általában szokványosak, a megrendelő igényeihez és szükségleteihez mérték. Emellett nincs igény arra sem, hogy álljünk a leíró vagy a tapasztalati általánosítás szintjét. A kutatás tárgyának részlegessége a későbbiek során is megmarad. A szociológia alapvető igényének tehát — hogy a társadalmi jelenségeket a maguk teljességében kell vizsgálni, mert csak így lehet őket megmagyarázni és megérteni — nem teszünk eleget. Azért kell minden kutatásnak kielégítenie a tudományos munka mindazon igényeit, melyeket a második egységbe tartozó munkák tárgyalásakor érintettem. Amennyiben nem fogadjuk el ezt az álláspontot, amit gyakran a „középterjedelem elméletének” is neveznek, a kutatás szinte törvényszerűen ideológiai normatív alapokról indul. Ezáltal pedig a priori két komoly és elkerülhetetlen hibába esünk: a következtetések premisszái ideológiai jelentéssel vannak feltöltve, amit se nem ellenőrizhetünk, se meg nem állapíthatjuk indokolatlan normatív elidegenülését a társadalmi létől. Ezzel egyide-

jűleg a részlegesség csapdájába esünk, így a kapott eredmények tudományosan nem értékelhetők és nem hitelesíthetők.

Vitathatatlan, hogy a válság jelen van a szociológiai elmélet és gyakorlat minden szintjén. Ennek túlhaladását *a szociológia intézményesítésében* látjuk, ami révén autonómmá és egységes egészé válhatna, megfelelő távolságra jutna a politikával szemben.

Ez a folyamat egyrészt nem elsősorban a szociológusoktól és a szociológiától függ, másrészt nem is szükségszerű, hogy éppen így kell végbemennie!

P. S. Az évi közgyűlés Nikola Tost és Veljko Rust választotta új elnökké és titkárrá.

Fordította Szöllősy Vágó László